The psychological genesis of the female-teacher's vital space

I.V. Kukulenko-Lukyanets

Cherkasy Bohdan Khmelnytskyi National University, Cherkasy, Ukraine

Article info

Received 10.04.2018

Accepted 29.06.2018

Cherkasy Bohdan
Khmelnytskyi National
University, Cherkasy,
Ukraine

inside2004@ukr.net

Кукуленко-Лук'янець, І.В.
(2018). Психологічна
гене́за життєвого простору
жінок-педагогів.
Fundamental and applied
researches in practice of
leading scientific schools, 27
(3), 89–105.

Kukulenko-Lukyanets, I.V. (2018). The psychological genesis of the female-teacher's vital space. Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools, 27 (3), 89–105.

The dissertation is devoted to defining genesis, psychological peculiarities, factors and regularities of potentials for the constitution of a female-teacher's vital space as a dynamic integral entity. Conceptualized the creative creation of woman in the system of living space determination, which is considered as the integral formation of interaction of nonpersonal, personal, interpersonal, activity and daily measurements of women's life activity, which corresponds to the non-reflexive-reflexive continuum of personality potential. Measurement of everyday life (non-reflexive level) as the dynamics in the sphere of reflexive activity (personal, professional fields) outlines the limits of the living space of a person as a subject.

The constitution of the vital space of a woman-teacher is considered as a derivative of the deep, physiological, anatomical and sociocultural ability of a woman to create (creation of life), in close interdependence of actual gender stereotypes, childbirth, creation of a family, professional (active) implementation and self-realization. The genesis of constituting a woman's living space is regarded as a process of life-creation, transcendence, overcoming the limit of their own possibilities, of existential elevation over passivity and the chance of its existence. The semantics of the concept of "world-creation essence of a woman" is determined by metatheoretical analysis of philosophical, psychological, theological, and historical studies on the problem of women's ability to create. A model for constituting the living space of a woman is created, taking into account the depth-psychological determination, archetype-role integrity and activity mediation.

The vital space of a woman-teacher and deepened the idea of the sovereignty of the living space as a form of subjectivity, personal activity, manifested in the ability of man to control, to establish his psychological space are presented. The theoretical significance of the results of the study is based on the experimental verification of the idea of a harmonious combination of Anima and Animus as a source of creative energy for a woman-teacher in constituting a living space; in the conceptualization of the category "the living space of a woman-teacher" in connection with the architectural determination of the functions of personal creativity (world creation), which embodies a meaningful for the individual the measurement of the primary doping of the truths, the constitution of which is provided by the transcendental subjectivity.

It is stated that the predominance of androgyny in women as the most productive and harmonious state for the realization of their potential in all spheres of their life-giving activity. However, high levels of anxiety, internal conflict, rigidity of the psyche and behavior are destructive factors that offset the creative potential of the individual and his ability to create his or her living space. For the first time, it has been determined that the women of the scientific and pedagogical sphere of activity are dominated by the androgenic type of gender identity. For the first time, it has been experimentally proved the need to update the masculine qualities of the woman's personality androgynous type to reduce the level of anxiety, conflict, rigidity and increase the creative potential of the subject; determined levels of creativity, anxiety, conflict, rigidity / lability among female teachers depending on the presence or absence of children, marital status (married, unmarried, divorced, widow), age periodization and place of residence and work (rural schools, city schools, university).

Volume 27, Number 3, 2018

The interdependence of the constitution of female-teacher's vital space in connection with the peculiarities of the formation of professional self-consciousness is determined.

The psychological model of the optimal harmonious living space of a woman is constructed. The three-factor structure of the constitution of the living space of a woman, presented by the following factors: "expansive creative activity", "manipulative-regressive femininity", "projective-anxiety control", is developed. The conceptual model of the creative creation of a woman is realized. The regularities and tendencies of the ability to constitution a woman's own living space in the conditions of purposeful psychological influence on the model of genetic-oriented psychotherapy are revealed.

Keywords: genesis of personality; vital space; gender identity; creation; creative potential; female teacher.

Психологічна генеза життєвого простору жінки-педагога

І.В. Кукуленко-Лук'янець

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

Концептуалізовано світотворчу сутність жінки в системі детермінації життєвого простору, який розглядається як інтегральне утворення взаємодії позаособистісного, особистісного, міжособистісного, діяльнісного та повсякденного вимірів життєтворчої активності жінки, що відповідає поза- рефлексивному – рефлексивному континууму потенціалу особистості. Вимір повсякденності (поза- рефлексивний рівень) по мірі динамізації в сферу рефлексивної діяльності (особистісна, професійна сфери) окреслює межі життєвого простору людини як суб'єкта. Конститування життєвого простору жінки-педагога розглядається як похідна від глибинної, фізіолого-анатомічної та соціокультурної здатності жінки до творення (творення життя), у тісній взаємообумовленості актуальних гендерних стереотипів, дітородження, створення сім'ї, професійної (діяльнісної) реалізації, самоусвідомлення та самореалізації. Генеза конститування жінкою життєвого простору інтерпретується як процес життєтворення, трансценденції, подолання межі власних можливостей, екзистенційного піднесення над пасивністю і випадковістю свого існування.

Визначено взаємообумовленість конститування жінкою життєвого простору у зв'язку з особливостями становлення професійної самосвідомості. Побудовано психологічну модель оптимального гармонійного життєвого простору жінки. Розроблено трифакторну структуру конститування життєвого простору жінки, представлену наступними факторами: «експансивна творча активність», «маніпулятивно-регресивна фемініність», «проективно-тривожний контроль». Апробовано концептуальну модель світотворчої сутності жінки.

Виявлено закономірності й тенденції здатності до конститування жінкою власного життєвого простору в умовах цілеспрямованого психологічного впливу за моделлю генетико-орієнтованої психотерапії.

Ключові слова: генеза особистості; життєвий простір; гендерна ідентичність; світотворча сутність; креативний потенціал; жінка-педагог.

Вступ

Генетичні ідеї становлення та розвитку особистості в різних сферах буття є складною психологічною проблемою сучасних досліджень гуманітарних та поведінкових наук. Орієнтація людини на неминучі тенденції глобалізму та деіндивідуалізації, знецінення особистісних вимірів вибору та взаємодії призводять до деформації життєвого простору, збільшення репертуару соціальних ролей, що як правило, супроводжується їх поступовим знеціненням. В аксіологічному та ціннісному контексті все більш доречною стає смислова матриця так званого «порожнього простору», яка співвідноситься з

метафорами «бездомності» (М. Бубер), «екзистенційного вакууму» (В. Франкл) людини. Слід зазначити, що численні інтерпретації даного феномена представлені в категоріальному полі протиставлення особистості і соціуму, що порушує питання про некомпліментарність життєвого простору людини соціальним інтенціям (Л.Ковердловський, Ю.Швалб). Протиставлення особистості соціуму неминуче породжує нові методологічні конфлікти та унеможливорює їх конструктивне розв'язання (Г.Балл). З урахуванням численних історичних, соціально-рольових, трансгенераційних та аксіологічних тенденцій в українському ментальному контенті особливої уваги заслуговує потенціал жінки до

творення власного життєвого простору (Т.Говорун, З.Карпенко, О.Кікінежді).

Проблема спроможності жінки творити свій власний життєвий простір ускладнюється соціальною нестабільністю, відповідальністю за буття дітей як власних, так і вихованців у процесі педагогічної діяльності, схильністю до слідування соціальним статеворольовим стереотипам та установкам, що породжує внутрішню дезінтеграцію, протиріччя, емоційну напругу, тривожність і, відповідно, нездатність визначитися з баченням власної життєвої траєкторії і деструкцію світотворення.

Еволюція образу сучасної жінки характеризується поєднанням фемінних та маскулінних якостей і спробами жінки бути жіночною, приймаючи серйозні рішення. Переважання тенденції до андрогінності серед жінок сучасності є досить продуктивним і найбільш комфортним станом для функціонування жінки у всіх сферах життєдіяльності. Проте, високі рівні тривожності, внутрішньої конфліктності, ригідності психіки і поведінки блокують творчий потенціал особистості і порушуються її здатність до ефективної цілеспрямованої креативної діяльності.

Відбувається переосмислення багатьох аспектів людського життя, зокрема відмінностей статі щодо самореалізації особистості. Більшість людей орієнтацію на сім'ю та на творчість проявляють у напрямку активності і продуктивності особистості у цих сферах життєдіяльності. Тобто, якщо серед ціннісних орієнтацій людини домінує креативність, то й у житті вона здатна проявляти більшу творчу активність і продуктивність.

Успішність самореалізації людини у соціумі за таких умов залежить, насамперед, від усвідомлення себе суб'єктом активності, світотворення власного життєвого простору, життєтворчості. З особливою гостротою у цьому зв'язку постає проблема психолого-педагогічного забезпечення соціальної, професійної, життєвої компетентності особистості жінки, що здатна виявляти високий рівень творчої продуктивності, свідомості, конкурентоспроможності (С.Бовуар, Ф.Василюк, Е.Ільїн, О.Кочарян, С.Максименко, А.Менегетті, Дж.Рейнгольд, Б.Сібелл, Т.Титаренко, З.Фрейд, Е.Фромм, К.Хорні, А.Чекаліна та ін.).

Життєвий простір особистості розглядається як цілісність, його архітектоніка представлена тріадою тілесного простору, ціннісного простору (простору самовизначення) і повсякденного простору, сформованого в результаті соціалізації та інкультурації (Л.Говердовський), динамічним новоутворенням якого є «життєва стратегія особистості» як технологія конструювання життєвого простору. Поняття «життєвий простір» співвідноситься з категоріями «образ світу», «семіосфера», «життєвий світ», (К.Левін). Життєвий простір особистості виступає як найбільш значуща для самої людини частина її життєвого світу, що визначає суб'єктивно найважливіші аспекти життєдіяльності (Н.Кондратова). Рушійною силою стратегії освоєння життєвого простору є потреба як інформаційно-енергетична властивість особистості до самоздійснення, в якому розкривається незалежність людини, її відкритість світу. Системотвірним чинником

конструювання життєвого простору виступає світотворча сутність особистості та інтенція любові (А.Ленгле, С.Максименко, В.Франкл).

Слід констатувати, що малодослідженими залишаються проблеми феноменології психологічних чинників та механізмів життєтворчої активності жінки-педагога у конституюванні життєвого простору; визначенні психолого-педагогічних умов та засобів її формування.

Мета дослідження: розробити теоретико-методологічні й концептуальні засади та визначити психологічні чинники й механізми конституювання життєвого простору жінки-педагога як тенденції її особистісного самоздійснення та професійного становлення.

Засадничі положення концепції дослідження передбачають, що:

- життєвий простір жінки розглядається як інтегральне утворення взаємодії позаособистісного, особистісного, міжособистісного, діяльнісного та повсякденного вимірів життєтворчої активності жінки, що відповідає поза-рефлексивному – рефлексивному континууму потенціалу особистості. Вимір повсякденності (поза-рефлексивний рівень) по мірі динамізації в сферу рефлексивної діяльності (особистісна, професійна сфери) окреслює межі життєвого простору людини як суб'єкта;

- конституювання життєвого простору жінки-педагога розглядається як похідна від глибинної, фізіолого-анатомічної та соціокультурної здатності жінки до творення (творення життя) у тісній взаємобумовленості актуальних гендерних стереотипів, дітородження, створення сім'ї, професійної (діяльнісної) реалізації, самоусвідомлення та самореалізації;

- повсякденність та аморфність простору активності жінки-педагога протиставляється конституюванню та творенню життєвого простору, яке закладене на рівні колективного несвідомого як наслідок божественного творення – Самість (К.Юнг), «креативне Я» (А.Адлер) і є інтегруючим компонентом психіки. Блокування творчого потенціалу жінки стає результатом внутрішньо особистісних конфліктів, надмірної психо-емоційної напруги, тривоги, ригідності, порушення стану рівноваги та дезінтеграції (мають прояви надмірної жіночої емоційності, вразливості);

- глибинна детермінація та інформаційно-енергетична властивість творчої енергії до конституювання життєвого простору знаходяться на рівні колективного несвідомого та виступають творчим проявом нужди, що засвідчується спонтанним виходом креативних змістів глибинно-психічного походження на рівень свідомості чи діяльності. Залежність реалізації творчого потенціалу жінки від деструктивних наслідків внутрішньоособистісних проблем (насамперед тривожності, конфліктності, ригідності) призводить до блокування експансії життєвого простору;

- конституювання життєвого простору жінки-педагога забезпечується інтенцією до маскулінізації (зокрема впевненості, ініціативності, вміння приймати рішення, наполегливості, цілеспрямованості) з метою гармонійного поєднання маскулінного і фемінного як

основного джерела творчої енергії. Актуалізація маскулінності жінки-педагога не впливає на прояви фемінної сутності жінки андрогінного типу, якими є більшість жінок у сфері науково-педагогічної діяльності.

Для розв'язання дослідницьких завдань та забезпечення достовірності основних положень та висновків використовувався комплекс методів дослідження: - теоретичні методи: дедуктивний аналіз та метааналіз – для системного опису конституювання життєвого простору особистості; індуктивний аналіз – для визначення закономірностей, систематизації, категоризації та типологізації переживання жінками педагогами самодетермінації та професійного становлення; структурно-функціональне моделювання – для побудови системних моделей дослідження; - емпіричні методи: експеримент з використанням включеного спостереження, структурованої бесіди, аналізу продуктів діяльності, психодіагностичних методів дослідження; - математично-статистичні методи: факторний аналіз, кореляційний аналіз, математичне моделювання з використанням STATISTICA (SPSS-22).

Культурно-історичні основи світотворчої сутності жінки

Обґрунтовано основні положення антропологічної психології та гендерного підходу, зокрема, щодо динаміки особистісного розвитку сучасної жінки. Зазначено, що динамічність ролей, які жінка виконує в мікро- та макросоціальних відносинах, є детермінованими потребою у творенні. Тенденції до світотворення, які виявляють себе у конституюванні власного життєвого простору, є пов'язаними зі спробами гармонійного поєднання фемінних і маскулінних якостей і намаганнями зберегти свою жіночу автономізацію на тлі прийняття складних вольових рішень.

Проаналізовано основні міфологічні світоглядні системи жіночих персонажів, з точки зору здатності їх до творення світу та прояву життєтворчої активності (Сетон-Уільямс М., Ферлонг А., Сміт Б., Вуд Д., Ростас С., Вейгле М., Вітковська Ю.). Зазначається, що у більшості міфологічних систем акт творення уособлюють, переважно, чоловічі персоналії. Виходячи з основних положень теорій З. Фрейда, К. Юнга, Е. Ноймана, О. Ранка, Д. Хілмана, проаналізовано несвідомі основи міфологічної символіки, еволюцію уявлення про жінку, її роль і функції у соціально-історичному аспекті.

Зазначається, що трансформації у розвитку фемінної функції відбувалися і у міфологічних системах спільнот різного соціокультурного типу. Прийняття жіночими персонажами домінуючої ролі у міфологічних світоглядних системах пов'язано із пануванням у суспільстві родинно-сімейних стосунків. У міфологіях різних категорій за жіночими божествами при будь-якому рівні розвитку соціальних відносин зберігається ціла низка специфічних функцій, котрі є жіночими архетипами у культурі. Закріплення за жінкою особливих обов'язків і пов'язаних з ними соціальних ролей в соціумі є гарантом стабілізації суспільного життя.

На підставі аналізу відомих міфологічних систем світу з проблеми здатності жінки до світотворення та продукування загалом, констатовано, що не всі міфологічні уявлення презентують креативний потенціал жінки. Сприйняття жіночого начала у міфах безпосередньо проектується на її положення у сучасному суспільстві. Жінка як суб'єкт творення постає лише в деяких міфологіях світу, що свідчить про міцність сімейно-родинних стосунків у відповідних країнах сьогодення.

Представлено психологічний аналіз релігійного аспекту жіночої природи. З позицій архетипної символіки та психосемантики проаналізовано ідеї жіночого першоджерела у світотворенні (Софія - „першостворена сутність істоти” за О.Флоренським). Встановлено, що сприйняття жіночого начала у процесі історичного розвитку релігії, зокрема християнства, є досить суперечливим. Патріархальне суспільство сприймало жінку двосторонньо: здатною до творення і руйнування, що і знаходить підтвердження у положеннях провідних психологів, зокрема З. Фрейда, Е. Фромма, Дж. Рейнгольда та інших.

Стосовно релігійного трактування жінки як творця, з огляду наукових студій провідних філософів, теологів, психологів, фемінність має значну потенцію і виступає психосемантичною проекцією уявлень щодо першооснови світотворення.

Визначено механізми творення особистості та „креативного Я” жінки, психологічні та філософські особливості творення особистості (А. Адлер, М. Бердяєв, В. Роменець, Ф. Василюк), творенню жіночого життєвого шляху приділяли увагу такі дослідники, як (А. Менегетті, Б. Сибілл, К. Хорні, К.Естес, Т. Титаренко).

Творення особистості є великим одкровенням людського „Я”, проявом внутрішньої сили і свободи. З позиції архетипічного аналізу міфологічних систем та культурної спадщини узагальнено висновок про те, що творчий життєвий шлях жінки залежить від гармонійного поєднання і взаємодоповнення Анімі й Анімуса, здатності любити і прикладати зусилля для вирішення психологічних проблем, що ускладнюють реалізацію її плідної фемінності. Встановлено, що шляхом продуктивного створення власного простору жінка здатна до конституювання життєвого простору і створення неповторного, унікального життєвого стилю, особистого „креативного Я”.

Творча енергія є проявом сексуальності. З точки зору психоаналізу, ознаки сексуальності є категорією людської індивідуальності, що поєднує особистісний світогляд і світосприйняття, сімейні, соціальні, культурно-етнічні, релігійні традиції, узагальнені у досвіді кожної людини і трансформовані у проявах особистості. Вони свідчать про міру свободи і є критерієм якості життя. Особливості прояву жіночої сексуальності проаналізовано на матеріалах французької школи психоаналізу, зокрема С. де Бовуар, М. Бонапарт, Ж.Шассре-Сміржель, Ж. Ламбль-де-Гроот та інші вчені М. Кляйн, Х. Дойч, К.Юнг, З. Фрейд, Я. Телегін, Р. Джонсон, А. Менегетті, Дж. С. Рейнольд, Б.-О. Сибілл, М.-Л. фон Франц, К. Хорні, Б. Д. Шила, Р. Шерон, К. Естес, Н. Куоллз-Корбетт та ін.

Психологічні витоки здатності жінки до побудови власного життєвого простору проаналізовано на матеріалах художніх творів, наприклад, Ольги Кобилянської „Людина”, „Царівна” та Павла Загребельного „Роксолана”, „Євпраксія”. Авторська позиція полягає в тому, що в зазначених творах простежується реалізація всіх аспектів світотворення або, як у випадку з Євпраксією, повна їх відсутність. Встановлено, що існує також ряд літературних творів, які відображають внутрішню силу жінки, здатність її до творення, але лише окремих аспектів життя, особистого простору або сімейної сфери. Єдиний спільний компонент, який їх об'єднує, це низький рівень освіченості, відсутність прагнення до самореалізації. Домінування у жіночих персонажів творів українських письменників фемінного потенціалу презентує деструктивний перебіг їх життєвої траєкторії, зокрема в оповіданнях Ольги Кобилянської „Некультурна”, Панаса Мирного „Повія”, Марко Вовчок „Три долі” та „Інститутка”.

Систематизовано комплекс причин припинення творчого життя жінки – втрата життєвих сил, що обумовлює початок духовної кризи. Така деструктивність впливає на всі п'ять складових творчості: натхнення, зосередженість, організацію, реалізацію і живлення. Чисте творче життя жінки можливе лише за умови гармонійного поєднання Анімі й Анімуса. Авторська позиція в цьому питанні полягає в тому, що анімус – жіноча природа протилежної статі, це не природа жіночої душі, а глибокий психічний інтелект, який володіє властивістю діяти. Інший спосіб зрозуміти, що таке Анімус – це здатність бачити у Дикій Жінці, душі-Самості, художницю, а в Анімусі – руку художника. Вона створює пісню, а він аранжує. Зазначене розкриває перспективи дослідження проблеми життєтворчості, народження – дарування життя.

Аналіз наукових студій з проблеми реалізації фемінного потенціалу жінки, її особистісного зростання, самоактуалізації та розвитку особистісних якостей викладача підтверджує нашу гіпотезу стосовно того, що продуктивне материнство актуалізує та формує такі характерні риси жінки, які позитивно впливають на її професійну діяльність.

Реалізація материнства є найвищим актом творення у людському житті. У цьому процесі людина трансцендує, долаючи межі власних можливостей, піднімається над пасивністю і випадковістю свого існування. Процес творення актуалізує цілеспрямованість та свободу, активність та турботу.

Припускається, що здатність до життєтворчості складається зі здатності до трансценденції (що представляє центральне утворення), здатності до рефлексії і здатності до смислоутворення, побудові цілісних смислових структур, що регулюють особливості взаємодії суб'єкта з навколишнім світом. Вона виявляється: в здатності до цілепокладання, у творчому ставленні до життя і до життєвих ситуацій, у здатності до естетичного сприймання і в наявності етичних цінностей.

Теоретико-методологічні засади професійного становлення жінки у науково-педагогічній діяльності

Активність жінок у напрямку здобуття освіти почалася лише наприкінці XIX століття. Саме у цей період були відкриті перші навчальні заклади для жінок. Деякі з них знайшли своє покликання у педагогічній діяльності, акцентували увагу на проблемі жіночої неграмотності.

Проаналізовано та узагальнено основні положення досліджень про діяльність жінок-педагогів (Г. Гнайкова, В. Добровольська, Є. Коваленко, Н.Ничкало, М. Сімонова, С. Сисоєва, О. Савченко, О. Сухомлинська). Представлено результати ґрунтовного аналізу саме психолого-педагогічної діяльності серед жінок. Представлено теоретичне обґрунтування здобутків провідних жінок-педагогів у галузі психологічної та педагогічної науки, зокрема Х. Алчевської, Є. Водовозової, О.Конрадї, О. Левицької, Н. Крупської, С. Русової. Встановлено, що активність жінок у галузі психологічної та педагогічної науки мала значні дослідницькі та практичні здобутки.

З позицій історичного аналізу визначено що основними аспектами у становленні особистості дитини більшість жінок-педагогів вважали вплив постаті матері, її освіченості, її культури; значення сімейних стосунків, ставлення батьків до дитини та одне до одного; гармонійний розвиток на лоні природи. У післяреволюційний період акцент робився на колективному вихованні як умові розвитку самовідданого громадянина соціалістичного суспільства. В процесі сучасного розвитку суспільства гендерний аспект у системі освіти або її фемінізації часто детермінується моделями гендерної соціалізації, гендерними стереотипами, гендерними ідеалами, які сформувалися в результаті тривалого процесу соціокультурного становлення.

Обґрунтовано, що досить часто успішність чи неуспішність жінки у професійному та сімейному просторі визначається її гендерною статтю, а саме показниками фемінності чи маскулінності (С. Бем, Є. Ільїн, О. Кочарян, Т. Андрєєва, А. Чекаліна, Т. Говорун, І. Кон, О. Кікінеджі).

Визначено, що саме симптомокомплекс маскулінності/фемінності має великий вплив на формування гармонійної, самодостатньої особистості не лише жінки загалом, але й жінки-педагога. Більшість дослідників доводять, що андрогінна модель є найбільш ідеальною для психологічної та соціальної адаптації у жінок.

Проаналізовано основні психологічні типи жінок (за І. Коном): маскулінні жінки (високі показники за маскулініми і низькі – за фемінними рисами); фемінні жінки (багато фемінних і мало маскуліних рис); андрогінні жінки (високі показники згідно з обома шкалами); психологічно недиференційовані жінки (низькі показники за обома шкалами). На думку вченого, андрогінні жінки краще і вільніше почувають себе майже у всіх сферах діяльності.

Розглянуто теорію андрогінності С. Бем. Авторка також вважає андрогінну особистість більш адаптивною

до існування у соціумі. Проте, вона визнає, що перехід особистості до андрогенії детермінується структурами суспільних інститутів. Крім того, існує загроза втрати того позитивного, що містить асиміляція дихотомії «чоловічого-жіночого». Водночас, позитивним компонентом концепції С. Бем про андрогенію є той рівень уваги, який їй вдалося привернути до того факту, що для суспільства можуть бути однаково бажані як чоловічі, так і жіночі риси. Аналізується зв'язок андрогенії з ситуативною гнучкістю, високою самоповагою, мотивацією до досягнень, хорошим виконанням батьківської ролі, задоволеністю шлюбом та більшим відчуття благополуччя.

Визначено вплив гендерної ідентичності на професійну реалізацію жінки-педагога. Аналізуються наголошення експертів на проблемі фемінізації шкільної та вищої освіти, що в свою чергу, відображається на формуванні особистісних рис молодого покоління, тих, кого виховують. У сфері управлінської діяльності присвячено досить багато наукових досліджень проблемі жінок. Проте, невелика кількість з них акцентують увагу саме на жінці, на жіночих лідерських якостях, на її індивідуальному стилі професійного зростання і, найголовніше, це те, що жінка має право бути неординарною, несхожою і неповторною на своєму шляху особистісного і науково-педагогічного розвитку. Авторська позиція полягає в тому, що жінка не може наслідувати чоловічі методи управління або кар'єрного зростання, оскільки, зазвичай, жінка ще є матір'ю, дружиною, донькою і ці функції мають бути гармонійно поєднані з професійною реалізацією. Тому, вона повинна вміти організувати свій час так, щоб задовольнити всі свої потреби, відчувати задоволеність власним життям, реалізованість у професійній сфері та створювати особистий простір.

З позицій системного та діяльнісного підходів зазначається, що жінці-лідерці у науково-педагогічній діяльності притаманними є інтелектуальні здібності та вольові якості: цілеспрямованість, наполегливість, самостійність, ініціативність, витримка, самовладання, рішучість, готовність до прийняття складних вольових рішень. Організаційні та комунікативні здібності можна вважати сприятливим показником для управлінської діяльності жінки-керівника в системі освіти.

Розкрито проблеми професійної детермінації свідомості, зокрема констатовано, що професійна самосвідомість жінки-викладача детермінована її Я-концепцією (самооцінкою, самосприйняттям) та особливостями її формування упродовж всього життєвого шляху. Професійна самосвідомість завжди базується на особистісному уявленні людини про себе, яке закладається ще у ранньому дитинстві.

Теоретичний аналіз наукових джерел психологічних засад формування професійної самосвідомості жінки-викладача свідчить про великий вплив особистісної Я-концепції людини на подальший розвиток її професійного самосприйняття. Доведено, що становлення адекватної, стійкої Я-концепції жінки у сфері науково-педагогічної діяльності є глибинним процесом та детермінується багатьма психологічними і соціальними чинниками, зокрема особливостями виховання у батьківській сім'ї, підліткової ідентифікації,

зовнішньої аттракції, створення сім'ї, народження власних дітей, професійної реалізованості та самоактуалізації.

Проаналізовано феноменологію психологічного здоров'я особистості з огляду на професійну діяльність жінки-педагога та творення нею власного життєвого простору. Психологічне здоров'я жінки є одним із важливих факторів її продуктивної життєдіяльності, творення, гармонії і внутрішньої рівноваги. Психологічне здоров'я стосується семантичних аспектів психічного здоров'я, властивостей „Я” та ноогенної сфери людини, охоплює сутнісні властивості ціннісно-мотиваційної сфери, систему індивідуальних цінностей, переконання, сенсо-життєві орієнтації та духовну сферу.

Щодо психологічних аспектів індивідуальної та професійної деформації жінки констатовано, що вони є детермінованими численними чинниками, зокрема рівнем базальної тривожності, конфліктності, актуалізації психічних захистів, сімейного стану жінки та її самосприйняття, реалізованості у професії, самооцінці та багатьох інших.

Концептуальні основи світотворчої сутності жінки

Зазначається, що креативний потенціал особистості є предметом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема Б. Ананьєва, Д.Богоявленської, Л.Виготського, Дж. Гілфорда, Д.Джонсона, З. Фрейда, Г. Костюка, О. Леонтьєва, С.Максименка, В. Моляко, А. Петровського, Я.Пономарьова, С. Рубінштейна, К. Платонова, М.Смольсон, Е. Торранса, К. Юнга та ін.

Аналіз психологічних та лінгвістичних студій з проблеми розкриття глибинно-психологічного змісту креативності підтверджує, що творчий потенціал притаманний кожній людині з самого народження, а особливості прояву та подальшої реалізації залежать від багатьох психологічних чинників.

Авторська позиція полягає в тому, що повноцінна і гармонійна реалізація особистісного потенціалу передбачає усвідомлення й подальше втілення у дійсність усього змісту креативної сутності суб'єкта. Концепція Самості К.Юнга розкриває важливість рівноваги і цілісності особистості, проте виходить далеко за межі цього, оскільки підкреслює, що духовна основа і трансцендентне джерело творчої сили притаманні потенціалу зростання людини.

Визначено низку глибиннопсихологічних чинників, які блокують реалізацію творчого потенціалу жінки-педагога, зокрема високий рівень тривожності, особистісної ригідності та конфліктності. Наголошується на тому, що педагогічна творчість виступає соціально і особистісно значущою діяльністю педагога, спрямованою на пошук, створення та використання нових, нестандартних (оригінальних) засобів взаємодії з учнями з метою спрямування їх поведінки та активності на засвоєння знань, умінь, навичок та самовдосконалення. Зазначено, що педагогічну творчість необхідно розглядати як цілісний процес професійної реалізації та самореалізації педагога в освітньому процесі (С. Сисоєва).

Проаналізовано основні положення досліджень ролі та місця жінки у сьогодишньому соціумі та її здатність до самоактуалізації (Т. Андрєєва, А. Менегетті, А. Чекаліна), фемінного потенціалу особистості (З. Фрейд, К. Юнг, Е. Фромм, М.-Л. Франц, Б.-О. Сібілл, К. Хорні), глибинно-психологічного конфлікту та внутрішніх суперечностей (З. Фрейд). Узагальнено базальний конфлікт як загострену суперечність між інстинктивними потягами суб'єкта, прагненням до задоволення та оточенням, яке накладає заборону – сім'я і суспільство. Це оточення, що накладає заборону, в ранньому віці інтеріоризується і відтоді виступає як інстанція Супер-Его. Саме в конфлікті між заблокованими бажаннями дитини, батьківським авторитетом і невдалому вирішенні цього конфлікту є глибинні причини виникнення неврозів (З. Фрейд).

Теоретичний аналіз науково-психологічних студій та власний емпіричний досвід дають нам змогу створити психологічну модель оптимального гармонійного життєвого простору жінки. Пропонована нами проєкція творчого семантичного поля передбачає реалізацію жінки у трьох основних сферах: сімейній, професійній реалізації (самоактуалізації) та особистісному просторі (Рис.1).

Сімейна сфера – передбачає не лише створення сім'ї і материнство, а й наявність любові до партнера (чоловіка) і до дитини. Тобто, вступ до шлюбу та народження дитини повинні відбуватися не лише згідно

з соціальними та гендерними стереотипами, а усвідомлено.

Професійна реалізація та самоактуалізація жінки передбачає здійснення нею вибору у сфері професійного самовизначення, становлення професійної самосвідомості та подальшого інтелектуального, креативного, особистісного розвитку.

Слід зазначити, що сучасна епоха швидких соціальних змін ставить людину перед необхідністю трансформувати себе, розвивати свій творчий і сутнісний потенціали. Самоактуалізація є необхідною умовою у життєдіяльності людини, тому особливо значущим моментом є необхідність створення умов для самоактуалізації, мотивації для особистісного актуалізаційного процесу. Процес самоактуалізації, самоздійснення можливий через самовизначення особистості у різних сферах життя жінки.

Особистісний простір – це автономізація жінки, її внутрішнього світу, її самотності, неповторної Самості. Цей напрям може передбачати інтереси, заохочення поза сімейною і професійною сферами і, водночас, гармонійно в них поєднуватися. На жаль, як показує теоретичний аналіз та практичний досвід, жінка повністю віддається саме цим двом сферам. Поняття „особистісного простору”, особливо серед учителів сільських шкіл та шкіл у районних центрах, не усвідомлюється.

Рис. 1. Модель життєтворчого простору жінки

Також, нами концептуалізовано уявлення про світотворчу сутність жінки. Ядро – генетично вихідна одиниця – концептуальної моделі світотворчої сутності жінки складається з несвідомого (колективного та особистісного) та свідомості, а також охоплює більш фемінний вимір, що включає емоційно-почуттєву сферу

і вимір маскулінного спрямування, що усукупнює систему цілеспрямованих дій. Орієнтуючись на здобутки психолого-педагогічної практики, ми виявили основні чинники, які заважають розкриттю креативного потенціалу жінки. Найперше, це високий рівень конфліктогенності, надмірна неусвідомлювана

тривожність, ригідність психіки, що детермінує несприятливий внутрішній стан особистості жінки. Діагностика особистісної проблематики і подальше опосередковане її коригування сприяють актуалізації творчої активності особистості. Креативний аспект майже невід'ємний від попередніх, оскільки вирішення будь-якого творчого завдання включає елемент діагностики, а виявлення суб'єктом своєї проблематики та усвідомлення її сприяє ненав'язливому коригуванню.

Зазначається, що геометрично самість представлена К. Г. Юнгом як центр і округлість одночасно. У межах свого парадоксального союзу самість об'єднує всі протилежності, втілені у чоловічих і жіночих архетипах. При розробці психокорекційних, креативних технік ми орієнтувалися на створену в процесі наукового пошуку концептуальну модель світотворчої сутності жінки (Рис. 2.).

Рис. 2. Концептуальна модель світотворчої сутності жінки

Емоційно-почуттєва сфера особистості проявляється відповідно до суб'єктивних, психічних і емоційних змістів, соціальних параметрів. Емоційно-почуттєва сфера контролюється і регулюється свідомістю. Зазначається, що психолого-педагогічна практика свідчить про детермінацію її несвідомими механізмами, наслідком впливу яких є деструктивні емоційні прояви. Відтак, умовою продуктивної творчої діяльності і здатності творити власний життєвий простір жінки є відкритість новому досвіду

(лабільність). Здатність усвідомлювати нову інформацію, відійти від стереотипного мислення, стандартних паттернів поведінки і відсутність зацикленості на невдалих результатах попереднього досвіду сприяють реалізації творчої енергії жінки у заданому напрямку. Важливим для нашого дослідження був параметр емоційно-почуттєвої регуляції творчої діяльності, оскільки саме через актуалізацію регуляторної функції емоційно-почуттєвої сфери стає можливим оптимальне втілення креативного

потенціалу в особистісну і соціальну поведінку особистості. *Семантика творчих вчинків і дій* відображає сутність та особливості взаємозв'язків і динаміку змістів свідомого й несвідомого та завжди відзначається оригінальністю, самобутністю проявів жінки. *Фемінні детермінанти спілкування* визначаються фактором більшого розвитку комунікативної функції у жінок, а також глибинно-психічними механізмами і забезпечують міжособистісне спілкування на основі синтезу суб'єктивних змістів, психічних і емоційних переживань особистості в контексті певного соціального середовища.

Маскулінний напрям концептуальної моделі світотворчої сутності жінки характеризується *системою цілеспрямованих дій*, що визначаються здатністю до аналітичного мислення, вмінням постановки і конкретизації цілі й антиципації результатів. Рівень *здатності до продуктивної діяльності* забезпечує життєву реалізацію особистості. Продуктивну діяльність та взаємодію зумовлює як логіка свідомості, так і логіка несвідомого, що досягається лише в процесі діагностико-корекційної роботи.

Саме досвід спілкування сприяє розвитку як *соціального*, так і *індивідуального інтелекту*, під яким ми розуміємо механізм адаптації індивідуально-психічних контентів особистості до умов середовища. Доведено, що на формування і реалізацію соціального інтелекту динамічно впливають, найперше, суспільні орієнтири та більш вагомий і прихований вплив несвідомих механізмів психіки.

Констатовано, що *інформаційно-пізнавальна основа творчої діяльності* передбачає здатність до когнітивної перцепції; здатність сприймати інформацію, аналізувати, синтезувати та інтегрувати її у нові нестандартні, оригінальні креативні результати. Інформаційно-пізнавальна основа творчої діяльності визначає, з одного боку, необхідність достатньої поінформованості для організації творчої діяльності суб'єкта, з іншого – можливість на основі пізнавальної активності творчо розширювати рамки семантичного середовища особистості. *Цілі і плани спільної творчої діяльності* передбачають орієнтацію на колективно визначені суспільні й духовні цінності та можливість розробки планомірного і поетапного втілення їх у процес життєтворчості. *Результати креативної діяльності* є свідченням рівня розкриття особистісного (творчого) потенціалу.

Базовою основою, що забезпечує здатність жінки до світотворення, є змісти *свідомого і несвідомого*. Свідомість репрезентують *інтелектуальні процеси* (когнітивні), які забезпечують аналіз, синтез, систематизацію, структурування нової інформації. Функціональні особливості когнітивних процесів відіграють важливу роль в успішній життєвій реалізації особистості.

На рівні свідомості перебуває система набутого *особистого досвіду*, під яким ми розуміємо об'єктивні знання й емоційно-значущі переживання, які засвоєні суб'єктом у процесі попередньої діяльності і є основою для подальшої особистісної реалізації та розвитку. *Рефлексія* – здатність до осмислення суб'єктивного семантичного простору, внаслідок чого формується

ставлення до самого себе, самооцінка, самоствердження, знання про себе; судження щодо власної особистості; оцінка власних якостей. *Нужда, потреби, мотиви, інтереси* – як компоненти свідомості – є своєрідним механізмом концентрації свідомої активності (енергії) для досягнення певної мети. Практика показує визначеність особистісних потреб, мотивів, інтересів несвідомими механізмами. На думку С.Д. Максименка, дійсним ядром особистості є генетично вихідне суперечливе відношення – *нужда (жити, бути)*. Витоки психічного закладені в *нужді*, що переростає згодом у потреби. Поняття *нужди* являється базальною спонукальною силою, що пояснює різноманітність потреб і мотивів людини. Вона є вихідним, енергетичним началом особистості, що лежить в основі креативного Я людини. *Ідеали*, визначаючи своєрідність змісту свідомості і зумовлюючи специфіку особистісної реалізації в діяльнісному та соціально-психологічному вимірах, є зразковими моделями регулюючого характеру життєдіяльності суб'єкта. *Перспективні установки* свідомості – *інтенції* – є об'єктивними життєвими орієнтирами, сподіваннями особистості.

Емпіричні детермінанти здатності до творення життєвого простору

В експериментальному дослідженні брали участь 972 жінки, які працюють у сфері науково-педагогічної діяльності. Експериментальну групу склали 810 жінок та 162 особи входили до контрольної групи. У ході констатувального експерименту визначено такі особистісні прояви здатності до конституювання життєвого простору жінок-педагогів, як: домінування андрогінності, маскулінності та фемінності, рівень креативного потенціалу, внутрішньоособистісної конфліктності, тривожності, ригідності та лабільності психіки. Всі показники констатувалися відповідно до певних критеріїв, зокрема наявності чи відсутності дітей у жінок педагогічних професій; сімейного стану: заміжні, незаміжні, розлучені, вдови; вікової періодизації; місця проживання та роботи: вчителі сільських шкіл, вчителі міських шкіл та викладачі вищих навчальних закладів.

Здійснення експериментального дослідження базувалося на чотирьох основних компонентах (Рис. 4): концептуальне уявлення про світотворчу сутність жінки; психодіагностичний компонент; психококорекційний компонент; актуалізація творчого потенціалу особистості жінки щодо конституювання власного життєвого простору.

Перший компонент, що презентує концептуальне уявлення про світотворчу сутність жінки, детально представлений у Розділі 3.

Психодіагностичний компонент містив визначення основних показників для нашого дослідження, таких як рівень креативності, маскулінність/фемінність, емоційна сфера жінки, внутрішньоособистісна конфліктність, ригідність/лабільність особистості; комплекс механізмів психологічних захистів; здатності особистості до суб'єктності в різних сферах життєвого простору.

Діагностика здійснювалася за основними методиками: Методика „Маскулінність-фемінінність” Сандри Бем; Тест на визначення рівня креативності (О. Тунік); Діагностика рівня конфліктності особистості; Оцінка емоційної сфери (адаптований варіант методики Ч. Спілбергера); Діагностика особистісної

гнучкості/ригідності; Методика «Індекс життєвого стилю» (Life Style Index, LSI); Опитувальник суверенності психологічного простору (С. Нартова-Бочавер).

Рис. 4. Основні компоненти експериментального дослідження

Перший компонент, що презентує концептуальне уявлення про світотворчу сутність жінки, детально представлений у Розділі 3.

Психодіагностичний компонент містив визначення основних показників для нашого дослідження, таких як рівень креативності, маскулінність/фемінінність, емоційна сфера жінки, внутрішньоособистісна конфліктність, ригідність/лабільність особистості; комплекс механізмів психологічних захистів; здатності особистості до суб'єктності в різних сферах життєвого простору.

Діагностика здійснювалася за основними методиками: Методика „Маскулінність-фемінінність” Сандри Бем; Тест на визначення рівня креативності (О. Тунік); Діагностика рівня конфліктності особистості; Оцінка емоційної сфери (адаптований варіант методики Ч. Спілбергера); Діагностика особистісної гнучкості/ригідності; Методика «Індекс життєвого стилю» (Life Style Index, LSI); Опитувальник суверенності психологічного простору (С. Нартова-Бочавер).

Розроблено структуру феномену конституювання життєвого простору жінки (табл.1). Шляхом процедур факторного аналізу (SPSS-22) визначено **трифакторну структуру конституювання життєвого простору жінки**.

Перший фактор «Експансивна творча активність» представлений наступними змінними: андрогінність (0,873), креативність (0,704), лабільність (0,652),

механізм психологічного захисту «компенсація» (0,729), суверенність фізичного тіла (0,691), суверенність звичок (0,702) та суверенність цінностей (0,707). Зміст цього фактору визначає експансивність як ознаку нужди особистості та висвітлює здатність жінок до креативної діяльності з достатньо розвинутою лабільністю процесів мислення та творчості. Конституювання життєвого простору таких жінок орієнтовано на збереження суверенності фізичного тіла, звичок та цінностей. Разом з тим зазначена експансивна тенденція має ознаки компенсаторної поведінки.

Зміст другого фактору «Маніпулятивно-регресивна фемінінність» представлений змістом фемінінності (0,722), конфліктності (0,702), регресії (0,780), витіснення (0,812), реактивних утворень (0,852), суверенності світу речей (0,783) та суверенності соціальних зв'язків. Можна констатувати, що наповнення цього фактору свідчить на користь про-соціальних тенденцій у конституюванні життєвого простору з орієнтацією на світ речей. Глибинно-психологічна детермінація цього фактору представлена механізмами реактивних утворень, витіснення та регресії. У такий спосіб можна констатувати достатньо важливе спостереження – активну про-соціальну стратегію при певних формах регресування. Конфліктність урівноважується механізмами реактивації утворень, що в цілому забезпечує подолання внутрішньоособистісних конфліктів механізмами

витіснення. Саме реактивність утворень як механізм психологічного захисту, як і тенденція до суверенності соціальних зв'язків при високому рівні регресії

виступають чинниками більш маніпулятивної стратегії конститування життєвого простору фемінінними жінками.

Таблиця 1

Факторна матриця життєвого простору жінки-педагога

	Експансивна творча активність	Маніпулятивно-регресивна фемінінність	Проективно-тривожний контроль
Андрогінність	,873	,313	-,032
Фемінінність	,045	,722	,039
Маскулінність	0,282	-,403	-,0129
Креативність	,704	-,210	,134
Конфліктність	-,016	,702	,356
Тривожність	,043	,419	,866
Лабільність	,652	,417	,254
Ригідність	-,195	,183	,864
Регресія	,371	,780	,476
Компенсація	,729	,443	,217
Витіснення	,145	,812	,107
Проекція	0,351	,329	,913
Реактивні утворення	,063	,852	-,109
Суверенність фізичного тіла	,691	,303	,122
Суверенність території	,466	,025	,744
Суверенність світу речей	-,374	,783	,092
Суверенність звичок	,702	-,013	,201
Суверенність соціальних зв'язків	-,467	,819	-,044
Суверенність цінностей	0,707	-,213	

Зміст третього фактора «Проективно-тривожний контроль» вміщує в себе тривожність (0,866), ригідність (0,864), проекцію (0,913) та суверенність території (0,744). Маємо припущення про певну (частково надмірну) обачливість у побудові стосунків жінок з оточенням за рахунок високої тривожності та проекції побоювань. Зазначене дає підстави констатувати наявність ригідних моделей соціальної активності та тенденції до дистанціювання у відносинах.

У відповідності до шкал Опитувальника суверенності психологічного простору (С. Нартова-Бочавер), кореляційного аналізу (STATISTICA SPSS-22) встановлено зв'язки між типами суверенності психологічного простору та особистісними властивостями жінок-педагогів по загальній вибірці, що стало підставою для уточнення змісту шкал дійсного опитувальника, та можливості конкретизації змісту поняття життєвого простору жінки педагога.

Так, чинник життєвого простору жінки-педагога «Суверенність фізичного тіла» має зв'язки з показниками креативності ($p=0,01$), лабільності мислення ($p=0,05$), механізмом психологічного захисту проекцією ($p=0,01$) та маскулінністю як типом гендерної ідентичності ($p=0,01$). «Суверенність території» є пов'язаною з показниками тривожності ($p=0,01$), ригідності мислення ($p=0,01$).

«Суверенність світу речей» представлена зв'язками з показниками конфліктності ($p=0,01$), андрогінності ($p=0,05$), механізмів психологічного захисту регресією ($p=0,05$) та компенсацією ($p=0,01$). «Суверенність звичок» як чинник життєвого простору пов'язаний з тривожністю ($p=0,01$), конфліктністю ($p=0,01$), механізмами психологічних захистів: регресією ($p=0,01$), компенсацією ($p=0,05$), витісненням ($p=0,05$), а також з маскулінною ідентичністю ($p=0,01$). «Суверенність соціальних зв'язків» корелює з креативністю ($p=0,01$), механізмами психологічних захистів витісненням ($p=0,05$) та реактивними утвореннями ($p=0,05$). «Суверенність цінностей» - з регресією ($p=0,01$) та маскулінністю жінок ($p=0,01$).

У ході психодіагностичного дослідження було акцентовано значну увагу на маскулінних і фемінних якостях жінки. Гендерна диференціація у проектуванні та конституванні життєвого простору є провідною в нашому дослідженні. Зіставивши статеву шкалу А. В. Neillgun та Сандри Бем, диференційовано основні жіночі та чоловічі риси. Маскулінні якості: віра у себе, самовпевненість, схильність захищати свої погляди, похмурість, незалежність, атлетичність, мужність, наполегливість, сильна особистість, схильність до лідерства; вести за собою, переконливість, схильність до ризику, швидкість у прийнятті рішень, здатність розраховувати лише на себе (самонадія,

самодостатність), пихатість, зверхність, владність, прямота, відкритість, значимість, наявність власної позиції, агресивність, здатність до конкуренції, амбіційність, честолюбність, цинічність, обережність,

домінування, ініціативність, передбачливість, практичність, працьовитість, аналітичність, гострота розуму, винахідливість, витривалість, мстивість.

Рис. 5. Змістовна модель суверенності життєвого простору жінки-педагога

Фемінні якості: поступливість, здатність прощати, здатність допомагати; розуміння інших, піклування про людей, життєрадісність, залежність, сором'язливість, совісність, делікатність, ніжність, турботливість, театральність, потреба у лестогах, відданість, непередбачуваність, жіночність, надійність, співчуття, чутливість, сентиментальність, схильність до лідерства,

потайливість, щирість, здатність втішати, привабливість, теплота, сердечність, м'якість, делікатність, дружелюбність, довірливість, покірність, не схильність до відкритих конфліктів; несистемність, любов до дітей, тактовність, спокій, традиційність, схильність до умовностей, емоційність, тривожність, легка збудливість, легковажність.

Емпірично доведено, що функціонування особистості жінки на всіх рівнях життєдіяльності детермінується значущим досвідом переживань. Найбільш сильний і неусвідомлюваний вплив мають первинні події, ситуації. Саме вони зумовлюють закритість для нового досвіду, мінімізуючи результативність життєвої і пізнавальної активності.

Результати експерименту свідчать, що показники андрогінності і фемінності є майже сталими у всі вікові періоди життєвого шляху жінки-педагога, проте рівень маскулінності підвищується після 51 року саме у вчителів сільських шкіл та викладачів вищих навчальних закладів. Андрогінний тип жінок домінує у сфері науково-педагогічної діяльності, хоча й значна кількість жінок мають фемінний потенціал, маскулінних жінок-педагогів є зовсім невелика кількість.

Щодо креативного потенціалу встановлено, що його показник у жінок науково-педагогічної сфери діяльності є високим у першій половині їхнього життєвого шляху, тобто від 20 до 40 років, та середнім – у другій половині їх життя (після 40 років). Таким чином, можна зробити висновок, що високий рівень креативності переважає лише у незаміжніх жінок, решта досліджуваних нами педагогів демонструють середній показник творчого потенціалу. Визначено, що рівень креативності вищий у жінок, які не мають дітей, проте, проведені експериментальні зрізи по групі жінок-педагогів залежно від їхнього місця проживання (у сільській або міській місцевості) демонструють той факт, що у вчителів сільських шкіл рівень креативності вищий, ніж у жінок, які працюють у міських школах, незалежно від наявності або відсутності у них дітей.

Встановлено загальну тенденцію внутрішньої конфліктності у жінок, які працюють у сфері науково-педагогічної діяльності, що свідчить про домінування її середнього рівня, незалежно від наявності або відсутності дітей, сімейного стану та вікової періодизації. Динаміка наведених показників залишається ідентичною і для вчителів сільських шкіл, і вчителів міських шкіл, і для викладачів вищих навчальних закладів. Єдиним відхиленням від загальної тенденції є вдови, у яких переважає високий рівень конфліктності.

Доведено, що загальний показник рівня емоційної напруги зберігається досить високим незалежно від наявності або відсутності дітей у жінок, що працюють у сфері науково-педагогічної діяльності. Динаміка ідентичного показника тривожності зберігається як у вчительок сільської місцевості, міської, так і у викладачів вищих навчальних закладів. Основна тенденція демонструє домінування високого показника тривожності у будь-який відрізок життєвого шляху людини. Втім, найвищий показник внутрішньої тривоги у жінок проявляється у віці від 31 до 40 років. Згідно з теоретичним аналізом наукових джерел та емпіричних досліджень можна зробити висновок, що тривожність, більшою мірою, є суто фемінною особливістю, яка ускладнює психологічне самопочуття особистості.

Визначено тригерну роль тривожності в структурі конституювання життєвого простору жінки, саме в контексті сімейного тану. Експериментальні результати тривожності у жінок залежно від їхнього сімейного

стану презентують також динаміку домінування високого показника емоційної напруги. Так, у заміжніх жінок високий рівень тривожності охоплює 64%, середній рівень тривожності притаманний 35% осіб, низький рівень характеризує 2% досліджуваних. Незаміжні жінки зберігають схожу тенденцію: високий рівень тривожності у 62% опитуваних, середній рівень переважає у 30% осіб, а низький показник тривожності спостерігається у 8% педагогів. Серед групи розлучених жінок високий показник тривожності виявлено у 54% осіб, середній рівень тривожності у 40% опитуваних, низький показник тривожності у 1% досліджуваних. У 72% досліджуваних вдів виявлено високої рівень емоційної напруги. Середній рівень тривожності домінує у 28% опитуваних, а низький рівень тривожності притаманний 2% жінок.

Таким чином, необхідно відмітити, що високий рівень емоційної напруги властивий жінкам незалежно від їх сімейного стану, однаково значний показник тривожності відчують як заміжні, так і незаміжні жінки, розлучені та вдови. Це, підтверджує гіпотезу, що тривожність є суто жіночим фактором, що формується у ранньому дитинстві або у процесі внутрішньоутробного розвитку дитини. Результати констатувального зрізу по групі жінок, що працюють у сфері науково-педагогічної діяльності, демонструють домінування середнього показника лабільності/ригідності незалежно від наявності чи відсутності у них дітей, сімейного стану, вікової періодизації та місця проживання і роботи.

За результатами експериментального дослідження визначено, що найчастіше висока тривожність виникає у жінок 30-40 років, хоча розвивається і у молодому віці. Виникнувши одного разу, тривога має тенденцію до тривалого і повторного протікання. Саме тому необхідний комплекс психокорекційних методів для нівелювання високого рівня тривожності. Таким чином, доведено, що на виникнення тривожності впливає значна кількість глибиннопсихологічних і соціальних факторів, у той же час, у жінок, що працюють у сфері науково-педагогічної діяльності домінує високий показник емоційної напруги, незалежно від наявності чи відсутності дітей, сімейного стану, вікової періодизації і місця роботи та місця проживання жінки.

Виявлено, що при актуалізації маскулінних якостей, які вже є наявними у жінок андрогінного типу, показник тривожності знижується самостійно, без цілеспрямованого впливу на нього. До «маскулінних» якостей, на розвиток яких доцільно звернути увагу, було ідентифіковано: ініціативність, активність, самостійність, вміння приймати рішення, відповідальність, впевненість, рішучість.

Становлення особистісного потенціалу жінок до конституювання життєвого простору

Провідними методологічними засадами розробки корекційних програм в цій площині виступили:

- положення гендерного підходу до ідентичності особистості у процесі конституювання життєвого простору;

- положення про взаємообумовленість свідомого і несвідомого у проявах психічного (З.Фрейд, К.Юнг, Т.Яценко), його психосемантичної та архетипічної презентації в життєтворчості і міфотворчості (авторська позиція);

- положення генетико-орієнтованої психотерапії (С. Максименко).

Визначено глибинний вплив на світотворчу сутність жінки феноменології колективного несвідомого. Конкретизовано тригерну роль архетипу у життєтворенні жінки, яка відображає процес протилежний міфотворчості, тобто переживанню, впливу внутрішніх сил і проєкції їх назовні. Розглянуто та уточнено технології опису особливостей та функцій «індивідуальної» людської психіки, опосередковано суб'єктивною інтерпретацією міфів, з урахуванням всіх образів і символів, які його утворюють. Розкриваються перспективи конституювання життєвого простору на рівні архетипів, міфотворчості, сновидінь. Рух у напрямку індивідуалізації і цілісності розглядається як системний чинник становлення особистісного потенціалу жінок до конституювання життєвого простору.

Розкривається проблема архетипного аспекту фемінності. Встановлено, що еволюція жіночності, реалізація лібідозної енергії корелює з розвитком креативного потенціалу жінки та її здатності до творення власного життєвого простору у всіх сферах її існування: сімейній, професійній та особистісній. Встановлено, що позитивна динаміка еволюції жіночності може продовжуватися довготривалий період залежно від багатьох глибиннопсихологічних факторів.

Психокорекційний компонент (див. рис. 4) був спрямований на актуалізацію маскулінних якостей, розвиток яких сприяв зниженню рівня тривожності особистості жінки, внутрішньоособистісної конфліктності, корекції ригідності і, відповідно, розкриттю творчого потенціалу жінки-викладача. *Психокорекційний компонент* містив завдання, метою яких було розкрити, актуалізувати у жінок андрогінного типу такі маскулінні якості, як: віра в себе, самовпевненість, схильність захищати свої погляди, наполегливість, сила особистості, схильність до лідерства; вести за собою, переконливість, схильність до ризику, швидкість в прийнятті рішень, здатність розраховувати лише на себе (самонадія, самодостатність), передбачливість, ініціативність.

Результати констатувального та формувального експериментів засвідчують, що актуалізація маскулінних якостей особистості жінки фактично не вплинула на зростання маскулінності у жінок. Домінантною тенденцією залишається андрогенний тип гендерної ідентичності серед жінок, які працюють у сфері науково-педагогічної діяльності. Проте, гармонійне поєднання Аніми й Анімуса сприяє зниженню рівня тривожності, внутрішньої конфліктності та підвищенню показника креативності і здатності до творення власного життєвого простору, самореалізації у професійній, сімейній, особистісній сферах.

Динаміку прояву творчого потенціалу особистості жінок-педагогів можна простежити за даними,

наведеними у Таблиці 1. Показники внутрішньої конфліктності у контрольних групах суттєво не змінилися, залишилися домінантними середні показники конфліктності, дещо нижче та вище середнього. В експериментальній групі відбулися значні продуктивні зміни. Значну перевагу має рівень конфліктності нижче середнього та у певного відсотка жінок з'явився низький рівень конфліктності. Стан внутрішнього протиріччя надзвичайно тісно взаємопов'язаний з емоційним станом жінки. Встановлено залежність показників високої чи низької емоційної напруги або тривожності від рівня внутрішньої суперечливості.

За результатами формувального експерименту в експериментальних групах відбулися значні продуктивні зміни, зокрема значно знизився високий показник тривожності, а підвищилися середній та низький рівні емоційної напруги. Також знизився рівень внутрішньої конфліктності, що має забезпечити розблокування творчого потенціалу особистості та підвищити особистісну лабільність. Багато деструктивних глибинних психологічних чинників, зокрема тривожність, конфліктність, ригідність, провокують актуалізацію психічних захистів, додаткових психологічних проблем, що ускладнюють творче і повноцінне життя жінки. В експериментальних групах констатовано достовірну динаміку за досліджуваними показниками конституювання життєвого простору. Підвищився високий та дуже високий рівні креативності. У контрольній групі відбулися, навпаки, дещо негативні зміни – збільшилася кількість досліджуваних з низьким рівнем креативності та значно зменшилася здатність до дуже високого вияву творчого потенціалу особистості.

Здатність до творення є загальною умовою як розвитку еволюційної системи в цілому, так і розвитку особистості жінки, також є механізмом взаємодії певних систем, що призводять до динаміки побудови нового. Від природи кожна людина має різноманітні можливості, обумовлені анатомо-фізіологічними особливостями організму та певними властивостями психіки. Але, крім цих заданих ресурсів, кожна людина в певній мірі наділена і творчим потенціалом - здатністю до створення нового. Обов'язкова наявність творчого потенціалу детермінована стійкою мінливістю навколишнього середовища і мінливим характером існування людини у зовнішньому світі.

Визначено, що творчий потенціал особистості є першоосновою її сутності. Креативність міститься як на рівні колективного, так і індивідуального несвідомого. В той час як високий рівень базальної чи ситуативної тривожності, внутрішньої конфліктності деструктивно впливають на здатність до побудови власного життєвого простору. Згідно з результатами дослідження в експериментальній групі на рівні початкового зрізу домінували високий та середній показники креативності. У більшості жінок, які працюють у сфері науково-педагогічної діяльності, переважав високий рівень креативності (38,77%), середній показник творчого потенціалу притаманний 37,04% осіб, дуже висока здатність до творчості була лише у 17,53%

досліджуваних, низький показник креативності характерний для 6,42% опитуваних.

Таблиця 1

Динаміка прояву творчого потенціалу у жінок-педагогів (%)

Динаміка прояву творчого потенціалу (%)					
Рівні креативності	Експериментальна група (початкові та кінцеві результати)		Контрольна група (початкові та кінцеві результати)		Рівень достовірності
Дуже високий	17,53	33,21	17,90	6,25	*
Високий	38,77	52,96	40,74	36,64	**
Середній	37,04	8,27	35,80	39,36	
Низький	6,42	5,31	5,56	17,75	*
Дуже низький	0,24	0,25	0,00	0,00	

Так, у групі жінок-педагогів констатовано збільшення рівня креативності (52,96%), також дуже високий показник здатності до творення притаманний 33,21% осіб, значно знизився середній рівень креативного потенціалу – 8,27% досліджуваних, низький показник характеризує лише 5,31% жінок. Необхідно відмітити досить продуктивну тенденцію до актуалізації дуже високого та високого показників креативності, що забезпечує спроможність жінки до творення власного життєвого простору, забезпечення гармонійного внутрішнього стану, стабільного психологічного здоров'я та позитивного самопочуття. Для жінок, які працюють у сфері науково-педагогічної діяльності, такі показники є досить значущими, оскільки вони взаємодіють не лише у колективі з колегами, але і з учнівською та студентською аудиторіями. У молодих людей формуються світогляд, світосприйняття, закладення моральних цінностей, установок, ідеалів і, часто, це відбувається через призму тих осіб, з якими вони взаємодіють і, які є для них авторитетом.

Результати, отримані у контрольній групі, констатують відсутність значущих змін. У групах вчителів та викладачів спостерігаються високий (40,74%) та середній (35,80%) рівні креативності. Дуже висока здатність до творчості притаманна 17,90% жінок, а низький показник креативності є у 5,56% осіб. Можна зробити висновок, що бажання реалізувати свій креативний потенціал починається із незадоволеності власним життям та оточуючим світом. Оскільки творення – це початок чогось нового, вихід за межі власного буття і реальності, це є освоєнням самопізнання та початком саморозвитку і набуття впевненості й сили. Саме з початком творчості людина відчуває в собі спроможність змінити буденність відповідно до власних прагнень і спрямувань. Домінування середнього рівня креативності у жінок свідчить про невпевненість у власних силах стосовно можливості творити більше й продуктивніше для власної самодостатності і розкриття неповторної самобутності, Самості.

В цілому, результати досліджень контрольної групи свідчать про переважання середнього рівня креативності серед жінок науково-педагогічних

професій. Згідно з остаточними даними контрольної групи у жінок-педагогів переважає середній рівень креативності (39,36%), високий показник творчого потенціалу притаманний 36,88% осіб, низький рівень креативності наявний у 18,75% досліджуваних, дуже висока здатність до творчої діяльності проявляється у 6,25% опитуваних. Таким чином, на користь розробленої корекційної програми свідчить позитивна динаміка розвитку чинників, які відіграють роль у конституюванні життєвого простору жінок-педагогів. Підвищився високий та дуже високий рівні креативності. У контрольній групі відбулися, навпаки, дещо негативні зміни. Збільшилася кількість досліджуваних з низьким рівнем креативності та значно зменшилася здатність до дуже високого вияву творчого потенціалу особистості.

У ході дослідження також відмічалася значна актуалізація творчого потенціалу у жінок-педагогів, які були бездітними, у порівнянні з тими, що мали дітей. Вчителі сільської місцевості також відзначалися більшим рівнем реалізації творчого потенціалу на фоні вчителів, котрі проживають та працюють у містах. Крім того, більша креативність проявляється у жінок, які є незаміжніми, у порівнянні з тими, які є заміжними, розлученими або вдовами. У віковий період часу, від 20 до 40 років, творчий потенціал у жінок-педагогів особливо актуалізується, а потім поступово знижується здатність до креативності.

Загалом, здатність до творчості була досить помірною. Переважали високий та середній рівні креативності, оскільки сама наукова та педагогічна діяльність уже передбачають, у своїй основі, творчість. За результатами констатувального експерименту спостерігалася тенденція прояву більшого творчого потенціалу у жінок, котрі не мають дітей, живуть у сільській місцевості у віці від 30 до 40 років.

Після формувального експерименту, спрямованого на актуалізацію маскулітних якостей у жінок андрогінного типу, відбулися значні продуктивні зміни у розкритті та розвитку творчої спроможності жінки.

З'ясовано прояви гнучкості та ригідності особистості жінки у життєтворчому просторі. Результати констатувального експерименту у контрольній групі свідчать також про домінування у жінок-педагогів

здатності як до ригідності, так і до лабільності мислення та поведінки. Доведено, що спроможність до лабільності, гнучкості мислення є важливими ознаками творчого потенціалу особистості жінки. Згідно з результатами початкового зрізу експериментального дослідження констатуємо, що у жінок науково-педагогічних професій домінує середній показник, тобто здатність як до ригідності, так і до лабільності, гнучкості мислення. Здатність як до ригідності, так і до лабільності та гнучкості проявляється у більшості жінок-педагогів (77,41%), ригідність, схильність до стереотипів і установок, однозначність позицій, точки зору або стилю поведінки притаманна 22,59% осіб, а спроможність до мобільності, гнучкості, схильності до змін у жінок є відсутньою взагалі. Загалом, таку особливість можна пояснити потребою у ризику, що є особливістю маскулінного прояву. Жінка несе відповідальність не лише за себе, але й за своїх дітей, тому надзвичайна мобільність, здатність до швидких змін не є фемінними особливостями, які передбачають поміркованість, виваженість, розсудливість. Проте, для активної реалізації творчого потенціалу такі риси необхідно розвивати з урахуваннями істинної жіночої сутності. Більшість жінок, які працюють у сфері науково-педагогічної діяльності, є андрогінними, саме тому для них є можливим поєднання маскулінності та фемінності і проявів того чи іншого у відповідний, необхідний момент.

У більшості жінок переважає схильність до поєднання ригідності та лабільності (78,40%), стереотипність, шаблонність мислення притаманна 21,60% осіб і мобільність, здатність до змін є відсутньою взагалі.

В цілому, за результатами дослідження в експериментальних групах мали місце значні продуктивні зміни. Так, значно підвищилася мобільність, гнучкість, здатність до змін у жінок науково-педагогічних професій (39,88%), спроможність проявляти як ригідні, так і лабільні риси з'явилася у 55,06% осіб і значно знизився рівень ригідності, шаблонності мислення і поведінки (5,09%) досліджуваних. Отримані результати є досить значним продуктивним показником, оскільки збільшується здатність до реалізації життєтворчого потенціалу жінки на фоні майже незмінної андрогінності, тобто актуалізуючи чоловічі якості, жінки не стають більш маскуліnnими. Підвищилися показники мобільності, гнучкості, здатності до змін у жінок науково-педагогічних професій і значно знизився рівень ригідності, шаблонності мислення і поведінки у досліджуваних.

Отримані дані дали підстави констатувати, що здатність до творчості у науковій, педагогічній, життєвій, особистісній, сімейній сферах є особливою актуальною потребою, що забезпечує повноцінне, гармонійне функціонування жінки на всіх рівнях її життєдіяльності. Успішне поєднання маскулінного і фемінного, Анімі й Анімуса сприяє розвитку творчої спроможності особистості жінки шляхом реалізації її істинної жіночої сутності, фемінної Самості у поєднанні з чоловічою ініціативністю, активністю і впевненістю. Розкриття креативного потенціалу людини

взаємопов'язане із розвитком лабільності психіки особистості.

Висновки

Гене́за конститування жінкою життєвого простору розглядається як процес життєтворення, трансценденції, подолання межі власних можливостей, екзистенційного піднесення над пасивністю і випадковістю свого існування. На підставі психосемантичних та психосеміотичних засад проаналізовано здатність жінки до побудови власного життєвого простору (за матеріалами художньої літератури), зокрема в дихотомічному континуумі від реалізації всіх аспектів життєтворення до повної їх відсутності. Висвітлено шляхи реалізації фемінного потенціалу жінки, її особистісного актуалізаційного, самоактуалізації та розвитку особистісних якостей жінки в педагогічній діяльності. Встановлено, що продуктивне материнство актуалізує та формує риси особистості, які позитивно впливають на її професійну діяльність.

Виокремлено фактори особистісної та професійної деформації жінки-педагога, які є передумовами пригнічення її потенціалу до конститування життєвого простору: базальна тривожність, конфліктність, актуалізація психічних захистів, сімейний стан жінки та її самосприйняття, реалізованість у професії, самооцінка тощо. До глибиннопсихологічних факторів, які блокують реалізацію творчого потенціалу жінки, віднесено високий рівень тривожності, особистісної ригідності та конфліктності.

Побудовано психологічну модель оптимального гармонійного життєвого простору жінки з урахуванням проєкції діяльнісного семантичного поля, що передбачає реалізацію жінки у трьох основних сферах творчої активності, які задані архетипічно та виходячи з соціально-рольової стратифікації: сімейній (усвідомлений вибір чоловіка, усвідомлене материнство, любов), професійній реалізації (самовизначення, становлення професійної самосвідомості) та особистісному просторі (самоактуалізація, мотивація особистісного зросту, самоздійснення, самовизначення у різних сферах життя). Визначено, що найбільш неусвідомлюваною лишається сфера особистісного простору як феномену автономізації жінки, її внутрішнього світу, її самотності, неповторної самості.

Розроблено трифакторну структуру конститування життєвого простору жінки. Перший фактор «Експансивна творча активність» визначає експансивність як ознаку нужди особистості та висвітлює здатність жінок до креативної діяльності з достатньо розвиненими лабільністю процесів мислення та творчості. Конститування життєвого простору таких жінок орієнтовано на збереження суверенності фізичного тіла, звичок та цінностей, розкриває експансивні тенденції та компенсаторну поведінку. Зміст другого фактору «Маніпулятивно-регресивна фемінність» засвідчує про-соціальні тенденції у конституванні життєвого простору з орієнтацією на

світ речей. Глибинно-психологічна детермінація цього фактору представлена механізмами реактивних утворень, витіснення та регресії. У такий спосіб можна констатувати достатньо важливе спостереження – активну про-соціальну стратегію при певних формах регресування. Конфліктність урівноважується механізмами реактивації утворень, що в цілому забезпечує подолання внутрішньоособистісних конфліктів механізмами витіснення. Саме реактивність утворень як механізм психологічного захисту, як і тенденція до суверенності соціальних зв'язків при високому рівні регресії виступають підвалинами більше маніпулятивної стратегії конституювання життєвого простору фемінінними жінками. Зміст третього фактора «Проективно-тривожний контроль» розкриває

стратегію частково надмірної обачливості у побудові стосунків жінок з оточенням за рахунок високої тривожності та проєкції побоювань, тенденції до дистанціювання у відносинах. Апробовано концептуальну модель світотворчої сутності жінки.

Перспективи подальших досліджень полягають у впровадженні в роботу психологічної служби системи освіти, зокрема університетських центрів з працевлаштування випускників, правозахисних організацій, служб соціального захисту та зайнятості населення на етапі допомоги особистості щодо актуалізації творчого потенціалу. Досліджень також потребує кроскультурний вимір конституювання життєвого простору жінками в умовах міграційних процесів

Література / References

- Danyliuk, I., Kozytska, I., & Todoriuk, O. (2016). Specificities of Mental States' Self-Regulation Found in Individuals with Different Levels of Social Feeling (by Means of MUSE Neuro-Headband). *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*, 15(3), 3-7. Retrieved from <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/70>
- Dziubko, L. (2016). Peculiarities of the structure of adolescents' academic motivation. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*, 15(3), 29-41. Retrieved from <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/73>
- Kotik, I. (2016). Social boundaries and reliable authenticity of the individual. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*, 17(5), 114-125. Retrieved from <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/98>
- Kotyk, I. (2017). Freedom, autonomy and personal reliability: conceptualization phenomena' correlation. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*, 19(1), 64-72. Retrieved from <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/115>
- Kukulenko-Lukyanets, I.V. (2014). *Psychology of a woman-teacher: the genesis of personality development*. Cherkasy: ChNU named after Bogdan Khmelnytsky. [in Ukrainian]
- Кукуленко-Лук'янець, І. В. (2014). *Психологія жінки-педагога: генеза світотворення особистості*. Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького.
- Kukulenko-Lukyanets, I.V. (2012). Psychological peculiarities of modeling the life-giving space of a woman. *Practical Psychology and Social Work: Scientific-Practical and Educational-Methodical Journal*, № 11, pp. 65 - 68. - Kyiv. [in Ukrainian]
- Кукуленко-Лук'янець, І. В. (2012). Психологічні особливості моделювання життєтворчого простору жінки. *Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний та освітньо-методичний журнал*, № 11, С. 65 – 68. – Київ.
- Kukulenko-Lukyanets, I.V. (2012). Psychological aspects of creating a woman's living space. *Problems of Contemporary Psychology: Collection of scientific works of Ivan Ogiienko Kamyanyets-Podilskyi National University, GS Kostiuk Institute of Psychology, National Academy of Sciences of Ukraine*, 18. Kamyanyets-Podilsky: Axioma. [in Ukrainian]
- Кукуленко-Лук'янець, І. В. (2012). Психологічні аспекти творення життєвого простору жінки. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, 18. Кам'янець-Подільський: Акіома.
- Kukulenko-Lukyanets, I.V. (2012). Influence of anxiety of female teachers on realization of their creative potential. *The modern scientific bulletin: scientific-theoretical and practical journal*. -20 (132). - Belgorod: Rusnauchkniga. [in Russian]
- Кукуленко-Лук'янець, І. В. (2012). Влияние тревожности женщин-педагогов на реализацию их креативного потенциала. *Современный научный вестник: научно-теоретический и практический журнал*. - №20 (132). - Белгород: Руснаучкнига.
- Kukulenko-Lukyanets, I.V. (2012). Collective unconscious in the development of the feminine potential of a female teacher. *Actual problems of modern science: a collection of scientific papers*. Issue 24 - Novosibirsk: Publishing house of NSTU. - P. 66 - 79. [in Russian]
- Кукуленко-Лук'янець, І. В. (2012). Коллективное бессознательное в развитии фемининного потенциала женщины-преподавателя. *Актуальные вопросы современной науки: сборник научных трудов*. Выпуск 24 - Новосибирск: Издательство НГТУ. - С. 66 - 79.
- Kukulenko-Lukyanets, I.V. (2016). The problem of psychodiagnosis and psycho-correction of female disharmony. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools: International Scientific Journal*. - 5(17). - Accent Graphics Communications, Hamilton, Ontario, Canada. - P. 45-54. [in Ukrainian]
- Кукуленко-Лук'янець, І. В. (2016). Проблема психодіагностики та психокорекції жіночих дисгармоній. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools: International Scientific Journal*. - 5(17). - Accent Graphics Communications, Hamilton, Ontario, Canada. - P. 45-54.
- Kukulenko-Lukyanets, I. V. (2017). Diagnosis of psychological components of femininity/masculinity in woman scientific and educational spheres of activity. *American Journal for Fundamental, Applied & Experimental Research*. Issue 1 (4), 60 - 63.
- Norchuk, Y., & Lunov, V. (2017). Psychological peculiarities of advance sustainability in the context of individual life prospects. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*, 23(5), 59-62. Retrieved from <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/238>
- Onufrieva, L. (2016). Theoretical and methodological aspects of the genesis of future socioeconomic specialists' professional personality. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*, 15(3), 132-140. Retrieved from <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/83>
- Maksymenko, S. (2017). Modern stage of genetic researches in psychology. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*, 24(6), 3-10. Retrieved from <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/252>
- Maksymenko, S. (2017). Genetic consensus of personality lighting as methodology of application of technologies of psychological rehabilitation and psychological protection of population. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*, 21(3), 27-31. Retrieved from <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/175>
- Maksymenko, K. (2016). Personality oriented psychotherapy in the domestic methodological psychology: a historical perspective. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*, 17(5), 61-80. Retrieved from <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/94>
- Prorok, N. (2017). To the problem of the factors of the system personality changes. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*, 19(1), 94-100. Retrieved from <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/118>
- Tsekhmister, Ya. (2014). Paradigm analysis of the personality sociogenesis. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*, 6, 169-173.
- Tadiyan, S. (2016). Global position and attitude to yourself and peace and structure dispositional personal maturity in adults. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*, 18(6). Retrieved from <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/136>
- Turban, V. (2017). Ethics in captivity of phenomena: needs, violence, religion, morality. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*, 19(1), 3-8. Retrieved from <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/108>